

RUKOPIS PLJEVALJSKOG SINODIKA PRAVOSLAVLJA

Vladimir MOŠIN, Zagreb

U svom izvještaju o putu u manastir sv. Trojice kod Pljevalja 1948. g. Đ. Radojičić kaže, da pored drugih rukopisa koji su nestali iz manastirske zbirke, ne postoji više ni čuveni »Pljevaljski trebnik« u kojem se proklinju bosanski babuni i u kojem se nalaze najstariji srpski pomenici.¹ Nestanak ovog pomenika bio bi vrlo velik udarac za našu nauku, jer on sadrži jedan od 3 poznata teksta srpske redakcije sinodika, i to još neobjavljen u cjelini. Od ta tri teksta potpuno je objavljen samo jedan po zagrebačkom »Zboru pravoverija«². Pljevaljski je objavljen samo u izvacima — u kraćem od Save Kosanovića³ i u dužem od Lj. Stojanovića prema prijepisu A. Prljincevića⁴, a baš taj tekst ima posebnu važnost s obzirom na to, što je najveći i što ima značajne sadržajne razlike, koje se tiču srpskih dopuna. Treći tekst, dečanski, poznat je samo po citatu u »Dečanskim spomenicima« arhimandrita Serafima Ristića iz g. 1864.⁵ Taj tekst više ne postoji ni kao poseban rukopis, ni u sastavu kojeg zbornika, o čemu sam se lično uvjerio pažljivim pregledom svih manastirskih rukopisa; ukraden je, kao što su ukradeni (izrezani) i listovi iz Dečanske krmčije na kojima se nalaze podaci o babunima. Da je ukraden i Pljevaljski rukopis, ostao bi za nauku samo jedan jedini originalni tekst srpskog sinodika, i to zagrebački iz posljednje četvrti XIV.

¹ Glasnik Srpske akademije nauka, knj. I, sv. 1—2, Beograd 1949, str. 220—226. Konstatciju o nestanku »Plevaljskog trebnika« Đ. Radojičić je ponovio i na I. kongresu historičara FNR Jugoslavije u Beogradu, u maju 1954. prilikom diskusije o referatu J. Šidaka o današnjem stanju problema bosanske crkve u nauci.

² N. Ružičić, Obred ispovedanja vere i proklinjanja jeretika (Spomenik Srp. akademije XXXI, Beograd 1898, str. 1—5). Vidi pojedine ispravke teksta kao i literaturu o predmetu u mojem opisu spomenika: V. Mošin, Čirilski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio, Opis rukopisa, Zagreb, 1955. str. 59—61; snimci su u II. dijelu. Reprodukcije, Zagreb 1952, br. 44—45.

³ Glasnik Srpskog učenog društva, XXIX, 1871, str. 172—177.

⁴ Lj. Stojanović, »Trebnik« manastira sv. Trojice kod Plevlja (Spomenik Srp. akad. LVI, 1922, str. 22—30).

⁵ Dečanski spomenici, skupio i izdao arhimandrit dečanski Serafim Ristić, u Beogradu 1864, str. 24—26. Pisac ne navodi nikakve podatke o rukopisu, već kaže: »U jednoj staroj knjizi, koja se nalazi u manastiru Dečanima, našao sam zapisate sve eresi, koje se javljaju u našoj crkvi...«

vijeka.⁶ Postoji doduše prijepis Pljevaljskog rukopisa, koji je za Srpsku akademiju nauka izradio Al. Prljincević, ali taj prijepis ipak ne može nadoknaditi original, tim više što sam u njemu našao pojedine netočnosti, a osim toga, jer se hronologija ovoga teksta može odrediti samo pregledom originala.

Baš potreba pažljive potrage za Pljevaljskim sinodikom pobudila me je, da se u maju 1956. godine i sâm uputim u manastir sv. Trojice. Imao sam na raspolaganju malo vremena, te sam se našao dosta zbunjen, kad mi je uprava manastira ljubazno otvorila vrata svoje zbirke, koja se čuva u ormarima u priprati. Rukopisi su većinom dobro očuvani, ali se čovjek u njima teško može snaći. Sumaran popis Save Kosanovića uopće ne navodi inventarnih brojeva popisanih 93 rukopisa, već pisac kaže da je bilježio te knjige, »kako mi je koja na ruku dolazila.«⁷ Vukićevićev opis sadrži podatke o 63 rukopisa (dakle tek oko polovica zbirke) i kod toga opet svagda ne navodi inventarnih brojeva, već ih često izostavlja.⁸ Međutim i ovi podaci skoro su beskorisni, jer je tokom posljednjih godina čitava zbirka bila ponovo inventirana, pri čemu su u novom inventaru izostavljeni nestali spomenici (kao na pr. čuveni iluminirani Šestodnev). Pored toga, kao što je po svoj prilici bilo i u starom inventaru, rukopisi su označivani sasvim sumarno, katkada tek približno. Na više mjesta pod istim inventarnim brojem navedeno je po nekoliko rukopisa istog sadržaja, na pr. »2 evanđelja«, »3 psaltira« i t. d. Pritom na nekoliko mjesta sadržaj nije dobro pogođen, pa katkada pod istim inventarnim brojem nalazimo različita djela. Tako je na pr. broj 66 obuhvaćao rukopise: »Grešnih spasenije« s kraja XVII. v. i Zbornik služaba sv. Simeunu, sv. Savi i sv. Merkuriju (od dva raznovremena rukopisa XIV. i XV. v.). Prema tome, da bi se omogućilo ma kakvo orijentiranje u zbirci, trebalo je čitavu kolekciju pregledati i katalogizirati uz identifikaciju spomenika s podacima, koji su navedeni u popisima S. Kosanovića i M. Vukićevića. To sam

⁶ U mom opisu (Ćirilski rukopisi, str. 59) datirao sam Zagrebački sinodik »najvjerojatnije iz 9. decenija XIV vijeka« na osnovu vodenih znakova, koji imaju najviše analogija u godinama 1378—1381, uz manje slične paralele iz god. 1388—1389 i 1398. Na osnovi čitavog raspoloživog materijala smatramo najvjerojatnijim datum 1380—1390. (V. Mošin et S. Traljić, *Filigranes des XIIIe et XIVe ss.*, Zagreb, 1957: ukršteni ključevi br. 2720 i 2722, ukršteni mačevi br. 3376, ptica br. 6663).

⁷ S. Kosanović, *Srpske starine u Bosni* (Glasnik Srp. uč. dr. XXIX), str. 165.

⁸ M. M. Vukićević, *Iz starih srbulja* (Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XIII, 1901, str. 290—327).

izvršio u vrlo kratkom vremenu od 3 dana, stavivši u novi manastirski inventar kratke bilješke o stvarnom sadržaju svakog spomenika i razlučivši rukopise, koji su bili okupljeni pod istim inventarnim brojem, na a), b), c) i t. d. Na taj način mogao sam u zbirci fiksirati 114 rukopisa. Ovaj letimični pregled svakako je trebalo da se sistematski provjeri i nadopuni mnogim podacima. Zbog toga sam u oktobru 1956. po želji manastirske uprave, a prema pristanku Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Crne Gore, ponovo proveo u manastiru oko 10 dana i tom prilikom sastavio novi katalog, koji je obuhvatio 117 rukopisa.

Tom prilikom našao sam i Pljevaljski sinodik. Kao što je već Lj. Stojanović opazio, taj rukopis nije trebnik (kao što ga je okrstio S. Kosanović), već zbornik. U starom inventaru nije bio naveden među trebnicima, već je okupljen zajedno s jednim kanonikom pod istim brojem (64). Sad sam ih razlučio: kanonik s molitvama iz XVII. v. dobio je signaturu 64, zbornik sa sinodikom signaturu 73.

Rukopis nije uvezan. Pisan je na papiru veličine $14,5 \times 21$ (Stojanović prema Prljiničeviću navodi nešto manji razmjer: $20,5 \times 14$). Prema Kosanoviću imao je 88 listova; prema Prljiničeviću — 82, toliko ih ima i sada. Kosanović kaže, da »s početka, u srijedi, i na kraju mnogi listovi fale«; prema Prljiničeviću »nije ceo; nedostaje ni početka ni svršetka, i po neki list iz sredine«. Točnije je: zbornik je sastavljen od tri posebna rukopisa — A) od sinodika; B) od Damaskinova slova na Blagoviještenje sa srpskim proložnim žitijima sv. Save i sv. Simeuna i C) od žitija sv. velikomučenika Georgija. U Sinodiku (f. 1—58) nedostaju 2 lista na početku, 2 iza sadašnjeg f. 4 (2 vanjska lista prve kvaterne) i po 1 list iza f. 36 (prvi list VI. kvaterne) i iza f. 57 (sedmi list VIII. kvaterne, iza čega stoji otkinuti posljedni list, volantni). Damaskinovo slovo i prološka žitija (f. 59 do 81) jesu čitava. Od trećeg sastavnog dijela — od Žitija sv. Georgija — postoji samo jedan list (f. 82), sada volantni, ali je vjerojatno nekada bio vezan uz ostali blok, pošto ga i Kosanović i Prljiničević navode pri kraju knjige bez opaske da je otkinut. Da je taj list pripadao nekoć posebnom rukopisu, vidi se po pismu ponešto drugog tipa poluustava i po broju redaka (21, dok Sinodik ima po 20 redaka na jednoj strani). Što se tiče dvaju prvih dijelova, oba imaju poseban red kvaterna i posebne vodene znakove (u Sinodiku — luk sa strijelom i lovački rog; u Slovu i u žitijima — volovska glava s motkom i propeti jelen). Međutim svi su ti znakovi približno iz istog doba

— iz posljednja dva decenija XIV vijeka.⁹ Kako je i pismo u oba ova dijela vrlo slično, možemo nagađati, da je oba pisao isti pisar, koji ih je možda i sâm uvezao.

Sada je rukopis restauriran u laboratoriju Jugoslavenske akademije. Tom prilikom na mjestu izgubljenih dijelova umetnuti su prazni listovi. Skinuti su odresci starog papira upotrijebljenog nekada za raniju restauraciju, koji su pripadali dvama posebnim spomenicima: 1) odlomci iz akatista Bogorodici iz XV vijeka, vrlo sitnog formata; identificirani su, sređeni i uvezani u posebnu malu knjižicu stavljenju pod istu signaturu kao 73a; 2) odlomci manastirskog pisma nekoj gospođi Vučići, koje je u svoje doba zapazio Ćorović i objavio u »Starinaru« X—XI, 1935—1936, str. 35—36 uz podatak, da je to našao zalijepljeno u pljevaljskom »Opštaku«.

Smatramo, da ne će biti suvišno, da ponovo navedemo sadržaj Sinodika. (Ćirilski tekst citiramo uproštenim pravopisom).

f. 1: Изложеније и въспоминаније бывшаго црѣвнаго съвѣкоуплѣнија при Константинѣ и Романѣ, овомоу оубо црствоующоу, семоу же того црскаго отъчства саномъ почтенноу соущоу. Бл(аго)сло(ви) о(тъ)че! Г(оспо)дъ нашъ І(исоу)съ Х(ристо)съ боъ своимъ оученикомъ и апостоломъ, и еликоже по тѣхъ достоини быше причестија . . . Odluke Carigradskog sabora 920. g. o zabrani četvrtog braka. Tekst se prekida na f. 4v na riječima: От потъщаніа житіја својего . . . Zatim je izgubljen 1 list. Tekst se nastavlja na f. 5 (prvi list druge kvaterne) riječima: . . . от дрѣвлје црствоующихъ съдѣјаше. Нинја же Отыца и Сина и С(ве)таго Доуха благоволеніемъ . . . (Stojanović, čl. 1, str. 22).

Isti se sastav nalazi uz tekst bugarskog sinodika u rukopisu Palauzova iz poslj. četvrti XIV. vijeka — Sofijska Narodna biblioteka, br. 289 (55) fol. 93—102, v. B. C o n e v, Opis na rākopisite i staropečatnite knigi na Narodna biblioteka v Sofija, 1910, str. 197. Na veliku žalost izdavač Sinodika M. Popruženko nije objavio tekst ovog sastava, kao ni tekstove drugih dopunskih sastava navedenih u ovom rukopisu, već ga je samo citirao (M. G. Popruženko, Sinodik carja Borila, V'lgarski starini, VIII, Sofija 1928, str. II).

f. 5: Длѣжно је къ богу млѣбноје благодареније въ нь же днь въспријехомъ бжствѣноую црѣквѣ с показаниемъ блгочестија повелѣније съ испроврѣжениемъ злобнаго злочестија, Бл. о. Пр(о)-

⁹ Prema Lj. Stojanoviću: »Prepis g. Prljinčevića je gotovo faksimilisan te po tome sudeći držim da je pisan početkom petnaestog veka, i to negde u Polimlju u oblasti debarske episkopije« (str. 22).

рочьскымъ послѣдоующе повелѣниjemъ . . . Slovo o likvidaciji ikonoborstva na Carigrad. saboru god. 843. s odlukama o blagosiljanju pravovjernih i s prokletstvima jereticima. Na to se nastavljaju srpske dopune na f. 15: Зли јеретици трък'лети бабоуније, нарицающеи се лъжикрстијане и роугающеје се нашеи правѣи вѣри, изимающе от книгъ светаја словеса и прѣвращающе на зловѣрије, и отлучающеи се от светије и правовѣрныје цркъве, и роугающеи се светомоу и чѣст'номуу крстоу, и светимъ иконамъ роугающе се и не кланјающе се имъ, да боудоуть проклети. Люд(и)е тож(де) г. ци. i t. d. U prokletstvima poimenično su navedeni Rastudije bosanski, Radomir, Dražilo, Tolko, Tvrdo i Tvrdoš; kasnije je dometnuto »i Radin gost Hercegov da budet proklet«. U mnogoletijima spomenuti su: kralj Uroš (Milutin) s kraljicom Anom i s djecom, kralj Stefan (Dragutin) s Katarinom, arhiepiskop Jakov, kraljica Jelena (majka) i episkop dabarski Isaija. Vječnaја pamet poimenično ranijim srpskim vladarima, arhiepiskopima i episkopima. (Stojanović, čl. 2, str. 22 i 23—26, s konstatacijom, da je ova redakcija srpskog sinodika nastala između 1284. i 1290. g. u dabarskoј oblasti — str. 29).

f. 19v: Заповѣдъ светаго и вѣселѣнскаго иже въ Халкыдонѣ събора. Светы и великы и вѣселѣнскы съборъ по божији благодати повелѣниjem блгочѣстивихъ и христомлюбивихъ царь нашихъ Валентиана Маркиана авроустовъ . . . : odluke IV. vasseljenskog sabora 451. god., simbol vjere, osuda Nestorija, Jevtihija i Dioskora i opet srpski dodatak »Zli jeretici, tr'prokleti babunije . . .«, sa mnogoletijem »carevima« Stefanu (Radoslavu) i Stefanu (Vladislavu) i vječnom pameti Simeunu (Nemanji), Anastasiji (njegovoj ženi), Stefanu (Prvovjenčanom) i sv. Savi. Na kraju: И јегда скончають поминаније, четет се сије: »Бжствѣни и блгочѣстиви нашъ владика къ светомоу събороу рече: Аще и троудъ вашемоу благоговѣинствоу и подвизаније створихомъ, благодать великоу исповѣдајемъ всѣхъ Спасоу Богоу, јако многомъ блазнейшија се о вѣрѣ разореноу раздѣлјению въ јединоу и въ тоужде јединоу разумно вѣроу вси снисдохомъ се, надѣюще се въскорѣ на лоучшеје вашими молитвами, и жеже надъ сими, миръ намъ от Бога дарованоу быти.« По томъ прок(имен) и апостоль и вса служба по редоу. И по семъ въ приходещоую неделю четет се съборъ великы, жеже јестъ се: (Stojanović, čl. 3, str. 22—23 i 26, s konstatacijom, da je ova redakcija nastala u doba kralja Radoslava između 1236. i 1243. g.).

Isti se sastav nalazi i uz tekst bugarskog sinodika prema rukopisu Palauzova, fol. 63—73. Odluke I. i II. vasseljenskog sabora, koje

se nalaze na ff. 64^v i 65^v i koje su kod Coneva, str. 196 i kod Popruženka, str. II navedene kao posebni sastavi, u stvari predstavljaju citate u tekstu IV. halkidonskog sabora. Isp. Dejanija vselenskih soborov, t. IV, rus. prijevod, izd. 2., Kazanj 1878, str. 49—51 i 73.

f. 28v: Заповѣдь светаго и великаго събора иже въ самомъ царьствѣмъ градѣ събравшаго се на злочѣстиваго Севира и неподобна јемоу моудрѣствующоу јеретикы: Odluke Carigradskog sabora g. 536. sa osudom Sevira, Petra i Zoora s ostalim јерeticima; onda opet »Zlii јeretici trikleti naricajemi babunije...«; mnogoletija Stefanu-Radoslavu i Stefanu-Vladislavu, arhiepiskopu Arseniju i episkopu budimaljskom Kaliniku; vječnaја pamet Simeunu-Nemanji, Anastasiji, Stefanu prvomu kralju i sv. Savi prvomu arhiepiskopu. Na kraju opet zaključak: Јегда скончајеть поминаније, чтеть пакы се: »Мы же...« Tekst se prekida (na kraju posljednjeg lista pete kvaterne, iza čega nedostaje 1 list — prvi list VI. kvaterne). (Stojanović, čl. 4, str., 23 i 27 — varijanta iste redakcije kao u prethodnom članu).

Ove odluke endemičnog Carigradskog sinoda 536. g. (Hefele, Concilengeschichte², II, str. 763) nisu navedene u Conevljevu i Popruženkovu opisu Palauzovljeva rukopisa. Tekst je izdan kod Mansi, t. VIII, p. 874—1162.

f. 37: (početak člana — odluke VI. vaseljskog sabora 681. g. — nalazio se na izgubljenom listu) ... (противникъ, иже се на вторы вселенскы съборъ...: osuda ep. Teodora, i patrijarha Sergija, Pira, Pavla i Petra, te drugih ranijih јeretika; opet »Zlii јeretici tr'prokleti babunije...«; mnogoletija kralju Stefanu (Vladislavu), arhiep. Arseniju, ep. budimaljskom Kaliniku; vječnaја pamet Simeunu, Anastasiji, Stefanu samodršču (Prvovjenčanom) i sv. Savi. Zatim opet zaključak: Константинъ блгочѣстиви царь рече: »Аще весма ваше преподобство и благоговѣиство оутруди се...«. И потом прок(имен) и апостоль и бывајеть вса служба божѣствна по редоу. (Stojanović, čl. 5, str. 23 i 27—28 — varijanta iste redakcije kao u čl. 3 i 4).

f. 48: Вѣдомо боуди, јако седмы збор чет се месеца октембра въ .з. днь или напрѣдь или назадъ, егда прилоучит се нед(елја), се же чет се .з. неделје по пасцѣ светыхъ отьць.

Isti se sastav nalazi uz tekst bugarskog Sinodika prema Palauzovljevu rukopisu, fol. 73—78 (Conev, 196; Popruženko, str. II). Isp. Dejanija vselenskih soborov, t. VI, rus. prev., Kazanj 1871, str. 466—474, 488—489, 490—491.

Заповѣдь свѣтаго и великаго и вселѣнскааго събора въ Никеи събравашаго се вътороје: odluke VII. vaseljenskog sabora 787. g. sa osudom ikonoboraca uz druge jeretike; opet »Zlii jeretici tr'prokleti babunije...«; prokletstva ikonoborcima, »mnoga leta carem«, onda poimenično Stefanu (Radoslavu) i Stefanu (Vladislavu), »i tako po redu pominajet sini carevi i dšćeri ašće ih imat«; *večna ja pamet* Simeonu-Nemanji, Anastasiji i Stefanu samodršcu (Prvovjenčanom). Na tom se tekst prekida; onda fali 1 list (sedmi list VIII. kvaterne), a zatim dolazi jedan volantni (odrezan od hrpta) list — posljedni list iste kvaterne sa posljednim riječima zaključka sličnog teksta kao što je na kraju 2. člana: ... по и великаго архыјереја Христа Бога нашего, молеще се прѣчистѣи владичици нашей свѣтѣи Богородици и всѣмъ свѣтымъ јѣго боуди то аминѣ. И потомъ прок(имен) и апостоль и вса служба божѣствѣна. Taj je kraj pisan u obliku lijevka s »rukom« kao zaključnom vinjetom. Poleđina je prazna. Prema tome, to je bio posljedni list prvobitnog rukopisa Pljevaljskog sinodika. (Stojanović, čl. 6, str. 23 i 28—29; u njegovu opisu nema podatka o posljednjem listu). I ovdje nalazimo varijantu istog srpskog dodatka kao u članovima 3—5.

Isti se sastav nalazi uz tekst bugarskog Sinodika prema rkp. Palauzova, fol. 85^v—92^v, popraćen bugarskim mnogoletstvima caru Ivanu Šišmanu, carici Mariji i patrijarhu Jevtimiju (C o n e v, 197; P o p r u ž e n k o, str. II). Isp. Dejanija vselenskih soborov, t. VII, rus. prev., Kazanj 1873, str. 589—594, 610—611, 611—612.

Smatrao sam korisnim da ponovo prikazem sadržaj Pljevaljskog sinodika iz razloga što je Stojanovićev prikaz nedovoljno pregledan, te su zbog toga ostali nezapaženi pojedini podaci, koji su vrlo važni za analizu spomenika. Posljednja i najopsežnija studija o srpskom sinodiku, A. Solovjeva, izašla kao 9. glava njegove rasprave »Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu« (Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, god. V, 1953) najbolje svjedoči, koliko je komplicirano i teško pitanje o postanku i o redakcijama ovog spomenika, o njihovu sastavu i međusobnom odnosu, te o prosopografskim podacima, koji se u njima nalaze.¹⁰ Solovjev je tu (prvi put) isporodio podatke svih triju poznatih tekstova — pljevaljskog, zagrebačkog i dečanskog; analizirao je njihovo podri-

¹⁰ Isp. pregled pitanja o redakcijama srpskog sinodika u mojem opisu zagrebačkog rukopisa (Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije, I Opis, Zagreb 1955, str. 59—61); također J. Šidak, Današnje stanje pitanja crkve bosanske (Historijski zbornik VII, Zagreb 1954, 131—134).

jetlo i odnos prema grčkom izvorniku i prema bugarskim redakcijama; trudio se da identificira ondje spomenute historijske ličnosti; konstruirao je svoju teoriju o postupnim redakcijama srpskog sinodika. Mnogo je od toga odlično argumentirano; ali ima i onoga, što ostaje problematično, u znatnoj mjeri zahvaljujući tome, što nemamo još ne samo potpunog izdanja čitavog pljevaljskog teksta, već ni potpunog teksta njegovih srpskih dodataka. Pretpostavljamo, da će i nakon izdanja čitavog pljevaljskog teksta ostati na tom polju mnogo toga nejasno i nesigurno, jer se sigurni zaključci o redakcijama ne će moći stvoriti na osnovi samo dvaju postojećih potpunih tekstova, toliko raznovidnih u mnogim stvarima, i jednog fragmentarnog citata iz trećeg nestalog rukopisa. Stoga držim, da svaki novi podatak i svaki novi argumenat, koji može da nešto pridonese rješavanju ovog prvorazrednog problema iz kulturne historije Balkana, zaslužuje pažnju.

Stojanović je na osnovi samog pljevaljskog teksta (začudo, nije ga isporodio niti sa zagrebačkim, objavljenim u cjelini prije 24 godine u istoj ediciji Srpske akademije) iznio hipotezu, da je srpski sinodik doživio tri redakcije: prvu iz doba kralja Radoslava i arhiepiskopa Arsenija, drugu iz doba kralja Milutina i arhiep. Jakova i treću iz početka XV. vijeka, kada su u tekst bili uključeni podaci o bosanskim bogumilima, o Rastudiju, Radomiru, Dražilu, Toljku, Tvrtku i Tvrdosu. Posljednje mišljenje svakako nije ispravno, jer oba sačuvana teksta, pljevaljski i zagrebački, prema vodenim znakovima potječu iz posljednje četvrti XIV. vijeka.

Solovjev je također pretpostavio postojanje triju glavnih redakcija srpskog sinodika, jer je prvu pripisao sv. Savi: »ako pročitamo pažljivo opis velikog sabora u Žiči 1221. g., vidimo da je Sava svečano proglasio istine pravoslavne crkve i anatemisanje jeretika, t. j. promulgirao zvanični srpski tekst sinodika«. ¹¹ To je sasvim vjerovatno, ali nije sigurno, jer nema dovoljno osnova u izvoru. Opis kanonske djelatnosti Žičkog sabora 1221. g. može da ima u vidu čitanje odgovarajućih odredaba Savine krmčije ili teksta bugarskog sinodika iz 1211. g. (isp. poznate veze sv. Save s bugarskom crkvom). Sve ono što Solovjev izdvaja kao sadržaj »prve žičke redakcije«, moglo je da uđe u sastav srpskog sinodika i u redakciji arhiepiskopa Arsenija. Zatim, ja ne bih zvao te redakcije »žičkima« i »dabarskom«. Sinodik nije bio stvoren za te eparhije, već za čitavu srpsku

¹¹ Solovjev, Svedočanstva pravosl. izvora, str. 52.

crkvu, t. j. za srpsku arhiepiskopiju, a dabarski, budimaljski i braničevski tekstovi predstavljaju samo posebne eparhijske verzije osnovnih redakcija. »Mnogoletstva« i »vječne pameti« srpskim vladarima, arhiepiskopima i episkopima, koje se nalaze u sačuvanim tekstovima, upućuju samo na dvije zvanične redakcije srpskog Sinodika — iz doba arhiep. Arsenija i kraljeva Radoslava i Vladislava (oko 1235. g.) i iz doba arhiep. Jakova (1284—1290), a oblik zagrebačkog i dečanškog teksta u poređenju s pljevaljskim svjedoči o još jednoj kasnijoj redakciji, izvršenoj u toku XIV. vijeka.

Najlakše se da odrediti oblik Jakovljeve redakcije, koja je u čistom obliku očuvana u pljevaljskom tekstu sinodika 843. godine. U jednu ruku podaci ovog teksta o srpskim kraljevima, arhiepiskopima i episkopima očevidno idu u ovo razdoblje. Napose popisi episkopa u navedenih 11 eparhija sadrže samo imena poznata iz prethodnog doba i nemaju nijednog imena od onih, koja su spomenuta u sastavu sabora 1299. g.¹² Nisu tu navedene ni eparhije koje su ušle u sastav srpske države krajem XIII vijeka: Skopska i Lipljanska u Makedoniji te Mačvanska i Braničevska na sjeveru. U drugu ruku — osnovni tekst ovog sastava u Pljevaljskom rukopisu skoro je potpuno jednak s grčkim i bugarskim tekstovima, a srpski dopunski članci s mnogoletstvima i osudom bosanskih babuna dodani su pri kraju osnovnog teksta (iza čl. 25 grčkog i bugarskog teksta prema izd. Popruženka), ispred zaključnih mnogoletstva grčkog predloška te ne remete originalni redoslijed članaka. Mislim, da je Jakovljeva redakcija (sačuvana u dabarskoj verziji) sadržavala samo tekst sinodika 843. god. sa srpskim dopunama, a nije imala ostalih sastava o drugim saborima (iako se ti nalaze u istom pljevaljskom rukopisu), jer u sva četiri dopunska sastava Arsenijeve redakcije u budimaljskoj verziji nemamo nikakvih kasnijih imena, koja bi ovamo mogla ući iz kasnije Jakovljeve redakcije, a njihov se tekst svojom jednoličnom jednostavnošću odlikuje od Jakovljeva teksta sinodika.

Baš ta prosopografska i tekstualna jednoličnost srpskog dodatka u navedenim dopunskim sastavima dopušta da pogodimo pravi oblik Arsenijeve redakcije. U sva četiri teksta nalazimo gotovo doslovce istu formulu osude babunske vjere, bez ličnih anatema. Ova je ista formula skoro u nepromijenjenom obliku, samo uz dodatak imena Rastudija s njegovim jednomišljenicima, stavljena i u tekst Jakov-

¹² Vidi građu prikupljenu u korisnoj radnji *M. Purkovića*, *Srpski episkopi i mitropoliti srednjega veka*, Skoplje, 1938.

ljeve redakcije sinodika 843. god. Isto tako i »mnogoletstva« s »vječnim pametima« skoro su jednaka u sva četiri dopunska sastava. U Halkidonskom saboru — mnogoletstva dvojici samodržaca Stefana i vječna pamet prepod. Simeunu (Nemanji), njegovoj supruzi črnorizici Anastasiji, samodršcu Stefanu (Prvovjenčanom) i sv. Savi. U saboru 543. g. — uz ista dva imena samodržaca Stefana navedena su njihova narodna imena Radoslav i Vladislav; iza toga su dodana mnogoletstva arhiep. Arseniju i episkopu budimaljskom Kaliniku; iza toga iste vječne pameti kao u prvom sastavu. Tekst VI sabora ponavlja isto, ali na početku dolazi samo jedan Stefan »samodržac vse srpske zemlje«. U tekstu VII. sabora podaci su istovjetni onima u prvom sastavu. Važno je da sv. Savi u sva četiri sastava ide vječna pamet, prema tome bilo bi vrlo teško vjerovati u netočnost ovog podatka: očevidno je redakcija izvršena poslije njegove smrti, t. j. iza 14 januara 1235. godine. Tome bi, navodno, protivrječio zajednički pomen samodržaca Radoslava i Vladislava, ali taj je podatak i sam dosta problematičan, jer zajednički oni nisu nikada vladali. Prema tome postoje dvije mogućnosti: ili da je pravilan tekst VI sabora, gdje je spomenut samo jedan samodržac Stefan (očito Vladislav), a ostali tekstovi daju rekonstrukciju pisara Pljevaljskog rukopisa; ili, što je vjerojatnije, da je Arsenijeva redakcija izvršena na početku vlade kralja Vladislava, dok se Radoslav borio za prijesto i kad je oblast budimaljskog episkopa još mogla da bude pod njegovom vlašću ili pod vlašću njegova saveznika bana Ninoslava. Najvjerojatnije je, da je to bilo u toku 1235. godine.

Dok je Jakovljeva redakcija, s kraja XIII vijeka sadržavala, kao što mislimo, samo tekst sinodika 843. godine sa srpskim dopunama, u Arsenijevoj redakciji očevidno su uz taj tekst dolazili i navedeni dopunski sastavi s odlukama spomenutih sabora, analogno starijoj redakciji bugarskog sinodika iz 1211. godine. Potpuno je razumljivo zašto je bugarski sabor g. 1211. pored sinodika pravoslavlja utvrdio i bugarski prijevod osnovnih kanonskih odredaba vasiljenskih sabora, koje su određivale »pravoslavlje« novo uređene samostalne bugarske crkve. Isto toliko prirodna bila bi pojava analognog srpskog teksta u odlukama Žičkog sabora iz g. 1221. Međutim u onom obliku, kako se te odredbe nalaze u pljevaljskom rukopisu, one svakako predstavljaju rezultat posebne obradbe. U bugarskoj redakciji te su odluke popraćene »mnogoletijima« (uz Ustav VII sabora i uz odluku sabora 920. god.); u srpskoj redakciji uz odluke svakog sabora nalazimo prokletstva prema jereticima i napose »zlim jereticima babu-

nima«. Prema tome, dok u bugarskoj redakciji te saborske odluke čine poseban »pozitivno«-kanonski sastav kojim je formulirano pravoslavlje bugarske crkve, u srpskoj redakciji te su odluke prilagođene praktično-polemičkoj svrsi borbe s bogumilstvom, i u tom smislu zaista »imaju značaj sinodika«, kako to naglašava Solovjev.

Iz gornjeg pregleda sadržaja pljevaljskog teksta, gdje smo iza svakog pasusa s odlukama pojedinih sabora navodili zaključne riječi tog odjeljka, jasno se vidi, da te saborske odluke ne čine sastavni dio jednog cjelokupnog teksta srpskog sinodika Arsenijeve redakcije, već predstavljaju tekstove posebnih obreda, analognih »toržestvu pravoslavlja«, ali odvojenih od njega. To se vidi ne samo po tome, što u svakom od ta četiri odjeljka o odlukama četiriju spomenutih sabora srpski dodatak ima gotovo isti oblik, već i po tome, što na sva ta četiri mjesta nalazimo zaključni pasus s carevim riječima iz grčkog teksta, a nakon toga liturgijsku uputu »onda prokimen, apostol i sva služba po redu«. Prema redu obreda apostol se na toj službi čita samo jedamput (Pavlova ep. Rimljanima, XVI, 17—20), te se ne može pomisliti, da bi se ovaj obred u Srbiji obavljao tako, da bi tekst sinodika bio podijeljen na nekoliko odvojenih čitanja, svaki put sa apostolom iza toga i opet »svom službom po redu«. ¹³ Međutim sasvim jasno govori o toj činjenici kratka liturgijska uputa umetnuta između odlomaka o VI i VII saboru — »sedmi se sabor čita 7. oktobra, odnosno u najbližu nedjelju; ¹⁴ ovaj pak (šesti sabor) čita se 7. nedjelje po Uskrsu svetih otaca« (nedjelja iza Vaznesenja, posvećena proslavi sv. otaca prvog Nikejskog sabora). Prirodno je zaključiti, da je i sastav s odlukama IV vaseljenskog sabora trebao da se čita u dan proslave tog sabora, t. j. 16. jula, a sastav s odlukama sabora 536. godine — iduće nedjelje, kao što je to ukazano na kraju liturgijske primjedbe za IV sabor.

Nama se čini, da je ova činjenica uvođenja u Srbiji obreda »toržestva pravoslavlja« pet puta godišnje od vrlo velike važnosti i da zaslužuje posebno ispitivanje.

¹³ U današnje vrijeme »toržestvo pravoslavlja« prema tipiku obavlja se u sjedištima episkopa za vrijeme liturgije, bilo nakon »časova«, bilo pri kraju. Prema srpskim sinodicima vidi se, da se to vršilo za vrijeme liturgije nakon »malog vhoda« a ispred čitanja apostola. Čitanje čitavog pljevaljskog teksta, koji je obuhvaćao 120 strana, sa 5 apostolskih čitanja, otešlo bi liturgiju za nekoliko sati.

¹⁴ Sada se »nedjelja sv. otaca sedmoga sabora« svetkuje prve nedjelje iza 11. oktobra.

Kanonski sastav sa ispovjedanjem vjere prema odlukama sedam vasiljenskih sabora, koji nalazimo uz tekst bugarskog sinodika iz g. 1211., bio je prvobitno uveden u Bugarskoj u svezi s novom organizacijom autokefalne bugarske crkve, očevidno kao odgovor na optužbe grčke crkve, da je jeretička. Iz istih razloga dodane su i odluke sabora g. 920. kojima je regulirano pitanje jedine zakonitosti crkvenog braka (u vezi sa sablazni koja je nastala zbog četvrtog braka cara Lava Mudrog): slavensko prastaro tradicionalno gledanje na brak kao na socijalno-ekonomski institut bez sakralnog elementa davalo je osobito povoda za optužbe Bugara u bogumilskoj jeresi.

Budući da analogni srpski tekst nalazimo uz pljevaljski sinodik, jasno je, da je taj vjeroispovjedni sastav bio uveden i u srpskoj crkvi. Nije isključeno da je to bilo učinjeno prilikom uređivanja srpske autokefalne crkve, t. j. na žičkom saboru 1221. g. Možemo misliti, da tom prilikom, kao i u Bugarskoj, taj vjeroispovjedni spis još nije imao posebne srpske dopunske članke sa osudom bogumilstva (koji inače i ne stoje u najbližoj sadržajnoj svezi s odlukama pojedinih ovih sabora). Mislimo, da je sasvim opravdano mišljenje Solovjeva, da je na istom saboru morao da bude prihvaćen i tekst sinodika pravoslavlja, ali na osnovi raspoloživog materijala ne usuđujemo se zaključivati, da li je tada prihvaćen tekst bugarskog sinodika iz 1211. g., ili možda samo slavenski prijevod grčkog sinodika bez srpskih dopuna, ili već izrađena srpska redakcija s dopunskim člancima prema bosanskim babunima.

U doba kralja Vladislava, vjerojatno g. 1235., postala je redakcija sinodika, koju je izvršio arhiep. Arsenije. Tom prilikom bio je srpski dopunski tekst sinodika snabdjeven vjeroispovjednim člancima vasiljenskih sabora uz odluku da se dijelovi ovog vjeroispovjedno-kanonskog sastava čitaju kao posebni »obredi pravoslavlja« u dane posvećene spomeni dotičnih sabora.

Potpuno je razumljivo, da je odluka održavanja »toržestva pravoslavlja« u Srbiji pet puta godišnje, s istim prokletstvima bosanskih babuna, morala da bude izazvana posebnim prilikama — očitom naročitim pooštavanjem bogumilske opasnosti. Mi mislimo, da je opravdana pretpostavka Solovjeva, da je Arsenijeva redakcija sinodika morala nastati u samom početku njegove vlade. Baš te godine vodila se naročito žestoka borba protiv te jeresi i na zapadu. God. 1233. inkvizicija je u Veroni spalila 60 odličnih građana jeretika. Možda se zaista njihov duhovni poglavar episkop Belesmansa,

koga su poštovala i francuske katarske crkve, sklonio tada u Bosnu i da je istovjetan s Belizmencom, koji je kao jeresijarh citiran u Zagrebačkom i Dečanskom rukopisu na prvom mjestu, ispred Rastudija.¹⁵ Iste g. 1233. papa Grgur IX je u smislu prijedloga kape-lana Ivana Kasemaris (koji je 1203. g. prvi put radio na likvidaciji jeresi u Bosni¹⁶) povjerio legatu Jakovu, biskupu prenestinskom, da zbací bosanskog episkopa i da postavi Nijemca Ivana, člana propovjedničkog reda, koji je u Bosni vodio borbu s bogumilstvom, i još dva do četiri biskupa radi suzbijanja jeresi.¹⁷ Od kraja 1234. godine niz papških poslanica poziva hercega Kolomana i ugarske i hrvatske prelate na križarski rat protiv Bosne. Baš naredne godine trebale su da budu doba najvećeg napona te borbe i bogumilskog otpora, koji se 1238. g. završio pobjedom Kolomana i povlačenjem bana Ninoslava u nepristupačne krajeve. U toku tih događaja biskup Ivan Teutonicus morao je da se zahvali na ovoj misiji (već 1237. g.) te je poslan u Ugarsku. Ali i njegov nasljednik dominikanac Ponsa morao je uskoro da napusti Bosnu i da se preseli u Đakovo,¹⁸ dok u Bosni već 1240. g. opet vidimo na vlasti bana Ninoslava, a pod njegovom vlašću i obnavljanje domaće »bosanske crkve«.¹⁹ Ova očajnička borba za opstanak bogumilstva, koja je ovog puta svršila njegovom pobjedom, bila je isto toliko, ako ne još i više, opasna za susjednu pravoslavnu Srbiju. U takvim okolnostima pothvat arhi-episkopa Arsenija na izradi nove redakcije srpskog sinodika i uvođenje obreda proklinjanja bosanskih babuna pet puta u godini do-biva svoje prirodno objašnjenje. Nije isključeno, da je taj čin stajao u izvjesnoj vezi sa širokom akcijom pape Grgura IX, o kojoj govori njegovo pismo od 13. II. 1234. g. upućeno kleru i vjernicima »per

¹⁵ Vidi *Drag. Kniewald*, Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima (Rad Jug. akad. 270, Zagreb, 1949), str. 106—107 uz značajne primjedbe *Solovjeva*, Svedočanstva pravosl. izvora, str. 64—66 i istog autora, *Atour des Bogomiles* (Byzantion, XXII, Bruxelles 1953), p. 91—104.

¹⁶ *Kniewald*, op. cit. 17—34.

¹⁷ *Kniewald*, 11.

¹⁸ *Kniewald*, 11—12: »Latinski biskupi, koje je u Bosnu slao Rim, morali su uzmaći pred bosanskim krstjanima. Prevarili su se dakle i Ivan Casemaris i Rim i ugarsko-hrvatski kraljevi i kaločki metropolita, kad su ovim načinom mislili likvidirati bosanske krstjane. Sukob između Rima, Ostrogona i Kaloče s jedne i bosanskih krstjana s druge strane toliko se zaoštrio, da je pukao otvoreni prijelom, koji se više nije dao premostiti. Taj prijelom nije uveo u život crkvu bosansku, koja je htjela postojati i živjeti nezavisno od Rima i Carigrada, nego je samo utvrdio i jače naglasio ono, što je u Bosni već otprije postojalo.«

¹⁹ Iscrpan pregled svih podataka o »bosanskoj crkvi« u navedenom razdo-blju daje *J. Sidak*, »Ecclesia Slavoniae« i misija dominikanaca u Bosni (Zbornik Filozofskog fakulteta u Zagrebu, III, 1955, str. 11—40, 245).

Carneolam, Istriam, Dalmatian, Bosniam, Croatiam, Serbiam et alias partes Scлавoniae constitutis» (CD III, br. 343, str. 396). A ta je akcija vođena kroz čitavu 1234. i iduću godinu.

Nisu nam nažalost detaljnije poznate posebne prilike, koje su izazvale pojavu druge redakcije u doba arhiep. Jakova između 1286. i 1292. godine. Zna se, da se poslije smrti kralja Bele IV, a naročito za slabe vlade Ladislava Kumanca (1272—1290), bogumilstvo u Bosni počelo ponovo širiti. Od g. 1278. počinje nova, jaka akcija Rima za suzbijanje bosanske jeresi. Te godine papa Nikola III šalje legata kardinala Filipa da iskorijeni jeres u Bosni. Kralj Ladislav obećao je g. 1279. tom legatu pomoć za uništenje bogumilstva. Isto je obećanje ponovljeno idućę (1280.) godine. Iste godine kralj predaje banovine Bosnu i Mačvu svojoj majci Jelisaveti, koja se obvezuje, da će voditi borbu s jereticima u svojim pokrajinama. God. 1284. Mačva, Soli i Srijem dolaze pod vlast kralja Dragutina, zeta kralja Ladislava. Iste godine bosanski ban Stefan Kotromanić postaje Dragutinov zet, što će vjerojatno otvoriti vrata Dragutinovu utjecaju i u Stefanovoj oblasti. Poznate su veze kralja Dragutina s papom Nikolom IV od 1288. do 1291., kada je Dragutin priznao primat rimskoga pape: u okviru ovih odnosa važno je mjesto zauzimalo dopisivanje o borbi s bogumilstvom. God. 1291. poslani su u Bosnu franjevci s posebnim zadatkom da provode inkviziciju protiv jeretika. Istu je akciju protiv bogumila vodio Dragutin u svojim oblastima i na području pravoslavne jurisdikcije, kako o tome izričito govori Danilova biografija.²⁰ Da li je akcija arhiep. Jakova protiv bogumila bila potaknuta od kralja Dragutina uz pomoć kraljice majke Jelene, kojoj je Dragutin ustupio Trebinje, ili od strane kralja Milutina, koji je g. 1288. isto tako bio u neposrednom dopisivanju s papom Nikolom IV; ili možda od samog arhiep. Jakova, koji nije htio da se pokaže indiferentan prema žestokoj borbi, koju je rimska crkva vodila protiv bosanskih jeretika — o tome se može samo nagađati. Ali sama akcija od strane srpske arhiepiskopije u to doba posvjedočena je i Danilovom biografijom kralja Dragutina i mnogoletijem prema arhiep. Jakovu u drugoj redakciji sinodika.

U ovoj redakciji nalazimo imena babunskih jeresijarha: Rastudija s pet jednomišljenika u Pljevaljskom tekstu, 11 imena s Belizmcem i Rastudijem na čelu u Zagrebačkom rukopisu, 9 imena

²⁰ Vidi 11. glavu citirane rasprave A. Solovjeva, Svedočanstva pravosl. izvora, str. 77—81.

s istim vođama u Dečanskom odlomku. Solovjev je, na osnovi svoje identifikacije ovog Rastudija sa splitskim jeretikom Kalabrijcem Aristodijem s početka XIII vijeka i Kniewaldove identifikacije Belizmenca s Belazinancem episkopom veronskih katara, tvrdio, da se ovaj popis bosanskih jeresijarha morao nalaziti već u Arsenijevoj redakciji. Mislio je, da je prvobitan baš zagrebački popis sa 11 imena, »ali i u njemu bilo je nešto ispušteno pri prepisivanju krajem XIV. veka«, dok su se u drugim popisima »pojedina imena ispuštala tokom prepisivanja u XIV. veku (Troj.) i čak u XVI. ili kasnije (Dečanski). Kasniji prepisivači nisu mnogo marili za imena koja su za njih izgubila svaki značaj i ispuštali čas jedno, čas drugo«. ²¹ Odsutnost ovog člana u sva četiri srpska dodatka u dopunskim sastavima Arsenijeve redakcije ne čini ovu hipotezu vjerojatnom. Osim toga i sam položaj ovog dodatka u tekstu Jakovljeve redakcije, gdje je on uklopljen u sredinu izvornog člana, rastavivši opće mnogoletije carevima od mnogoletija Mihailu i Teodori, ukazuje na njegovo kasnije umetanje u jednostavniji prvobitni srpski tekst. Ali s druge strane ne izgleda mi vjerojatna ni Šidakova hipoteza, da je taj umetak izvršen tek u doba postanka Pljevaljskog i Zagrebačkog rukopisa, t. j. krajem XIV vijeka. U prvobitnom obliku zajedničke anateme babunskim jeresijarsima (samo s raznim brojem imena) nalazimo ga u sve tri verzije — u dabarskoj, braničevskoj i u dečanskoj, od kojih upravo prva nije pretrpjela kasnijih promjena. Kasnije redakcije XIV vijeka u Zagrebačkom i Dečanskom rukopisu odlikuju se od prvobitne Jakovljeve (pljevaljske) baš tim novim dodacima, koji su umetani na posebna mjesta. S obzirom na spomenuti utisak o prvobitnom izgledu Pljevaljskog teksta mislim da je prvobitan baš pljevaljski popis sa 6 imena s Rastudijem na čelu, i da su ga kasnije prerade proširivale. Moguće je, da je babunski jeresijarh Rastudije zaista identičan s pomenutim jeretikom Aristodijem, a i s gospodinom Rastudijem Batalova fragmenta iz 1393. god., jer tri njegova prethodnika u ovom popisu, Dragoč, Lubin i Dražeta »koji su se upisali u red crkve prije gospodina našega Rastudija²², mogu

²¹ Solovjev, Svedočanstva pravoslavnih izvora, 64—65.

²² Vrlo važna ispravka ovog teksta, u izdanju kojeg je, greškom Lj. Stojanovića, izostavljena mjerodavna riječ »prije«, pripada prof. J. Šidaku, koji o tome govori u radnji, što je sprema i kome zahvaljujem za ovo obavještenje. Ona svjedoči, da Rastudije nije bio osnivač jeretičke bosanske crkve, niti osnivač »reda« koji se tu spominje, već je ušao u »red« crkve, koja je otprije postojala (stara bosanska biskupija), ali je zaista odigrao u njenu životu jednu posebnu, naročito važnu ulogu.

da budu istovjetni s vođama bosanske crkve Dragićem, Lubinom i Dražetom, koji su poznati iz akta boljinopoljske abjuracije 1203. god.²³ Što se tiče ostalih imena, koja se nalaze u proširenom Zagrebačkom i Dečanskom popisu, njihova međusobna istovjetnost govori protiv mogućnosti slučajnog i raznovremenog dopunjavanja prvobitnog popisa, te upućuje na pretpostavku o jednoj kasnijoj redakciji. Sve ove ličnosti — Dobrko, Radosim (ako taj nije identičan s Radomrom Pljevaljskog popisa), gost Rastina, pop Drug, pop Braten i Hoteš, kao i njihov poglavar Belizmenc — ne moraju da se stave u XIV stoljeće. Prilikom proširenja općeg osnovnog stava s ličnom anatemom babunskim jeresijarsima trebalo je da se misli ne na tadašnje suvremenike, nego na ličnosti koje su bile najpopularnije i najautoritativnije u očima krivovjераца, t. j. na one koje su bile proslavljene narodnom tradicijom, kao učitelji, mučenici i ispovjednici. Razmak od oko 100 godina od tragičnog razdoblja Kolomanova križarskog rata mogao je da dâ takav legendarni autoritet i Kalabriju Rastudiju i Veroncu Belazinancu i njihovim savremeniciма, a to je moglo da potakne crkvenu vlast da baci posebno prokletstvo na ove, u onim prilikama opasne uspomene.

Drugo je s posebnim dodacima ličnih anatema, koji se javljaju u mladoj, trećoj redakciji, očuvanoj u Zagrebačkom i Dečanskom rukopisu.

Oba ova teksta, zagrebački i dečanski, nesumnjivo predstavljaju dvije varijante posebne redakcije, koja je izvršena poslije Jakovljeve. Dok je Jakovljeva redakcija (prema Pljevaljskom rukopisu) u osnovnom dijelu sačuvala isti raspored građe kao što je u grčkom originalu i u bugarskom sinodiku iz g. 1211., u »post-Jakovljevoj« redakciji izvršeno je više značajnih promjena na osnovnom dijelu teksta. U grčkom, bugarskom i pljevaljskom tekstu »vječne pameti« i anateme nisu potpuno razdvojene u dva posebna odjeljka, već se na pojedinim mjestima redaju prema sadržaju teksta. Tako u čl. 10 (prema brojnim oznakama kod Popruženka) prve su tri »vječne pameti« posvećene vasseljenskim patrijarsima; iza toga dolazi anatema njihovim protivnicima; zatim slijedeće tri vječne pameti arhiepiskopima, ispovjednicima i mitropolitima, onda pet — prepodobnim igumanima i monasima, i tek zatim, u 11. članu dolaze opće anateme ikonoborcima (čl. 11—15), pa dalje lična prokletstva (čl. 16—19).

²³ Kniewald, 17—34; Solovjev, Vjersko učenje bosanske crkve, Zagreb, 1948, str. 30.

Jakovljeva se redakcija u tome slaže s grčkom i bugarskom; međutim u Zagrebačkom rukopisu anatema protivnicima vaseljenskih patrijarha prebačena je na početak odjela u kojem su okupljene anateme. Dečanski tekst na žalost nije izdan u cjelini, već u izvodu, zato se tu ne da uvijek pratiti njegov odnos prema drugim verzijama, ali i tu je navedena anatema stavljena na početku odjeljka s anatemama, iz čega se jasno vidi, da je ovdje raspored bio isti kao u Zagrebačkom tekstu.

Slično je s članom o vječnoj pameti svim štovaocima sv. krsta, ikona i moštiju svetaca, koja je u grčkom tekstu stajala iza svih anatema, a ispred završnog mnogoletija carevima. Jakovljeva je redakcija ostavila ovaj član na istom mjestu kao što je bio i u Arsenijevoj, odnosno u grčkom predlošku, samo je između njega i mnogoletija carevima ubacila srpski dodatak s mnogoletstvima, vječnim pametima i anatemama. Međutim u Zagrebačkom tekstu ovaj je član (30) prebačen naprijed — iza 10. člana osnovnog teksta a ispred čitavog odjeljka s anatemama, a onda je isti član ponovljen na njegovom redovnom mjestu.

Nova se redakcija pokazala i u grupiranju pojedinih skupina vječnih pameti i anatema. Tako u spomenutom 10. članu grčki, bugarski i pljevaljski tekst navode vječne pameti arhiepiskopima u tri posebna stava; Zagrebački tekst ih okuplja u jedan stav. Vječne pameti prepodobnim monasima u istom članu u grčkom i Jakovljevu tekstu obuhvaćaju pet stavova, u Zagrebačkom su okupljene u jedan. Slično tome anateme jeresijarsima ikonoborstva Anastasiju, Konstantinu i Nikiti (čl. 16) i anateme njihovim sljedbenicima Teodotu, Antoniju i Jovanu (čl. 17) u grčkom, bugarskom i pljevaljskom tekstu sačinjavaju dva zasebna člana; u Zagrebačkom i u Dečanskom okupljene su u jedan.

Kao što je na osnovnom dijelu teksta, tako je redakcija još u većoj mjeri izvršena i na domaćoj građi. U Arsenijevoj redakciji domaća je građa stavljena na kraju izvornog teksta: najprije opće osude babunske vjere, a iza toga mnogoletija i vječne pameti srpskim vladarima, arhiepiskopima i episkopima. Jakovljeva je redakcija iza općih osuda babunske vjere, a ispred grčkih i srpskih mnogoletija i vječnih pameti, interpolirala članke s anatemom Rastudija i njegovih drugova. Međutim u Zagrebačkom tekstu srpska su mnogoletija prebačena naprijed, iza grčkih vječnih pameti, a sigurno je tako bilo i u Dečanskom tekstu, gdje raspored anatema ukazuje na poseban razmještaj vječnih pameti i mnogoletija. Ali najupadljivije se ova

redakcija pokazuje na novom grupiranju imena u srpskom dodatku. Prvom odjeljku, koji se odnosi na vladarsku kuću, dodana su dva nova člana; od lijepog pomenika episkopa s rasporedom po eparhijama, koji se nalazi u Jakovljevoj redakciji, načinjen je jedan zajednički član s pobrkanim imenima, gdje na kraju dolazi pomen episkopa braničevskog Josifa i čemu je dodan poseban član s vječnom pameti mitropolitu braničevskom Mihailu; iza toga je stavljen novi član s pomenom 18 igumana srpske zemlje; konačno — još jedan član s pomenom bratstva »Domu Spasova«. ²⁴ Naročito su zanimljivi i važni dodaci koji se tiču anatemisanja babuna. Neki se nalaze jednako u Zagrebačkom i Dečanskom tekstu (član dodan iza člana o Rastudiju, s malim razlikama u broju imena), te se očevidno odnose na zajedničku »post-Jakovljevu« redakciju. Drugi se javljaju samo u jednom ili drugom tekstu i sigurno predstavljaju lokalne interpolacije u pojedinim eparhijskim verzijama. Spomenuli smo, da je vjerojatno i prerada prvobitnog člana o babunskim jeresijarsima, koja je ispred imena Rastudija stavila Belizmenca, učinjena isto tako prilikom zajedničke kasnije redakcije. Od posebne su važnosti četiri člana s anatemama, koja su interpolirana pri kraju odjeljka o prokletstvima u Zagrebačkom rukopisu, gdje se među anatemisanim babunima spominje ban Stefan, a po svoj prilici ponavljaju se neka imena od spomenutih u prvim člancima. Na veliku žalost, odlomak iz Dečanskog rukopisa koji je štampao Ristić, ne obuhvaća čitav tekst dečanskih anatema (čak se u knjizi prekida na kraju 26 strane bez točke, zbog čega se stvara utisak da je kraj izvoda ispao griješkom u štampi), te ne možemo znati, da li je ista građa postojala u Dečanskom tekstu. Međutim, nesumnjiv lokalni dodatak u Dečanskom rukopisu čini član s anatemom Vlahu Dobrovojeviću, Vlahu Opankoviću i Bjelonu njegovu bratu, koji hronološki ide najranije u treću četvrt XIV vijeka. Vjerojatno isto tako lokalni dodatak u Zagrebačkom rukopisu čini vječna pamet mitropolitu braničevskom Mi-

²⁴ Ružičić je mislio, da se to odnosi na manastir Mileševu, koji u kasnijim zapisima nosi takvo ime. Međutim Mileševa nije bila u okviru Braničevske eparhije; pored toga popis umrlih članova bratstva »Doma Spasova« u ovome tekstu ne sadrži imena dvojice mileševskih igumana, koji su nam poznati iz tog doba, a to su Spiridon iz g. 1264. (Stojanović Zapisi i natpisi, br. 32) i Gavrilu iz g. 1318. (Spomenik SAN IV, 1890, 10). Vidi M. Purković, Beleške o igumanima nekih manastira u Srednjem veku (posebni otisak iz »Južnog pregleda«, Skoplje 1939, str. 5). U povelji patrijarha Save Hilandararu iz g. 1361. stoji: »v domu Spasovu patriarhii«.

hailu, koji isto tako ide u drugu polovicu XIV vijeka. Ta je episkopija mogla da bude podignuta na čast mitropolije tek u vezi sa stvaranjem srpske patrijaršije 1346. g., a podatak je svakako kasniji, jer se taj mitropolit pominje već među mrtvima.

Iako je činjenica »post-Jakovljeve« redakcije očevitna, ipak se mora naglasiti, da ta prerada nije bila zvanično promulgirana, jer u njoj nema mnogoletija vladaru i arhiepiskopu koji su to učinili, kao što to imamo u Arsenijevoj i Jakovljevoj redakciji. Nagadanje o vremenu postanka te redakcije vrlo je otežano zbog spomenutih kasnijih umetaka. Jedino na što bi ti kasniji umeci iz druge polovice XIV vijeka mogli uputiti — da je zajednička redakcija u kojoj tih dodataka nema, postala vjerojatno još u prvoj polovici XIV vijeka. Ako su Teoktist i Katelina, koje (zajedno sa Jelisavetom²⁵ i Stefanom monahom Urošem) Zagrebački rukopis navodi u drugom dopunskom članu na kraju pomena članovima vladarske porodice, identični sa Stefanom Dragutinom i njegovom suprugom Katarinom — taj bi podatak bio posljednji po hronologiji i mogao bi uputiti na pretpostavku o redigiranju teksta u doba Stefana Dečanskog. Tome bi odgovarala anatema banu Stefanu, njegovom protivniku — ako to nije jedna starija historijska uspomena. Rat Stefana Dečanskog s »bezbožnim i poganim babunima« mogao je dati povoda istovremenoj crkvenoj akciji. U tom slučaju mogao bi se za polovicu oslabiti prigovor o odsutnosti mnogoletija tadašnjem kralju i arhiepiskopu: prvo mnogoletije kralju Stefanu Urošu, koje se u Jakovljevoj redakciji odnosi na Stefana Uroša Milutina, jednako se moglo primijeniti i na Stefana Uroša III. Dečanskog. Ipak bi ostalo pitanje, zašto nema mnogoletija arhiepiskopu Danilu, te bi se morala baciti krivica na onu zbrku koja vlada u članu Jakovljeve redakcije o srpskim episkopima, i koja je u tekstovima s kraja XIV stoljeća uopće izostavila mnogoletije tadašnjem poglavaru srpske crkve.

Spomenuli smo, da nam se ne čini vjerojatna pretpostavka Solovjeva, da je Zagrebački tekst po svojim prosopografskim podacima prvobitan i da su se u drugim rukopisima pojedina imena jeretika ispuštala tokom prepisivanja, jer kasniji prepisivači nisu mnogo marili za imena, koja su za njih izgubila svaki značaj. Baš naprotiv, narodna književnost svjedoči nam, da se u narodnoj tradiciji baš imena historijskih ličnosti pamte kroz stoljeća, služeći kao okosnica oko koje se pleće legenda. Nastojali smo da pomnjivo analiziramo

²⁵ Da li je to Dragutinova kći, udata za bana Stefana I?

sačuvane srpske tekstove, upoređujući ih s grčkima i bugarskima, i ta nas je analiza uvjerala, da se član s personalnom anatemom bosanskim babunima pojavio tek u Jakovljevoj redakciji pri kraju XIII stoljeća; da je bio proširen i nadopunjen u jednoj kasnijoj redakciji, možda oko 1329—1330. godine; da se pored toga u pojedinim rukopisima pojavljuju i kasniji umeci. Ti lokalni umeci rađaju pomisao, da bi i ona imena, koja su u zajedničkom stavku ušla u zvanični tekst Jakovljeve redakcije, mogla prije toga ući u pojedine eparhijske verzije, što je upravo moglo poslužiti osnovom za izradu spomenute zajedničke personalne anateme. Ako je Prijezda, spomenut u drugoj grupi jeretika u Zagrebačkom tekstu, identičan s vicebanom Prijezdom iz 1233. godine (kao što je to nagađao Solovjev)²⁶, nije isključeno da je to ime već idućih godina bilo uneseno u neki eparhijski rukopis Arsenijeve redakcije. Ako je Grubeša, čiji se roditelji Vlčko i Radoslava s Neradovom babom Gradislavom proklinju u posebnom članu istog rukopisa, identičan s peharnikom Grubešom iz 1249. godine²⁷ — i taj je podatak mogao da bude interpoliran u jedan eparhijski rukopis Arsenijeve redakcije u sredini XIII vijeka zbog nekog posebnog razloga. Ban Stefan i Protomara snaha mu, koje nalazimo u istom Zagrebačkom tekstu, prema Solovjevu trebali su da budu prethodnici bana Mateja Ninoslava²⁸ — i to nije isključeno, uz pretpostavku, da su dospjeli u Zagrebački rukopis preko nekog lokalnog teksta Arsenijeve redakcije s tim umetnutim dodatkom. Međutim, nama se čini, da je sasvim moguće, da se to odnosi i na bana Stefana II, čija je vojska upala u dabarsku episkopiju 1329. g. i dala povoda poznatom zapisu o ratu mladog srpskog kralja Stefana Dušana protiv »bezbožnih i poganih babuna«.²⁹ U

²⁶ *Solovjev*, Svedočanstva, str. 66; Cod. dipl. IV, 120; isp. Prijesda »Boljarin« Matije Ninoslava u ugovoru s Dubrovnikom iz g. 1240. (*Stojanović*, Povelje i pisma, br. 4, str. 7).

²⁷ *Solovjev*, Svedočanstva, str. 66; *Stojanović*, Povelje i pisma, br. 12, str. 10.

²⁸ *Solovjev*, 67. Kako je Solovjev smatrao, da se ovaj članak s anatemom bana Stefana nalazio već u Jakovljevoj redakciji, nije mogao da pomišlja na Stefana II, te je morao birati između Stefana I iz doba arhiepiskopa Jakova i Stefana, prethodnika Matije Ninoslava. Smatrao je, da se ban Stefan I ne može uzeti u obzir, jer se on tek oko g. 1284. oženio Dragutinovom kćerkom i prema tome još nije mogao da ima sina, koji bi mu doveo snahu navedenu u dotičnom članku. Međutim, kako taj članak nije postojao u Jakovljevoj redakciji, čitava ova argumentacija otpada.

²⁹ Vidi opširan pregled pitanja kod *Solovjeva*, Svedočanstva, str. 81—88.

tom slučaju taj je podatak unesen u tekst sinodika oko 1330. godine. Vlah Dobrovojević i njegovi drugovi uneseni su u osmom ili devetom deceniju XIV vijeka u vezi s pooštrenjem borbe s bogumilstvom u tom razdoblju.³⁰ Konačno, gost Radin, poznata historijska ličnost u sredini XV vijeka (umro 1467.)³¹, očevidno je dodan na margini pljevaljskog rukopisa približno u to doba. Značajno je, da baš u to doba ide i poznata rasprava kardinala Torquemade protiv bosanskih »manihejaca« (1461. g.).³²

Treba naglasiti još jednu činjenicu — da sva tri sačuvana rukopisa srpskog sinodika potječu iz posljednje četvrti XIV vijeka. Za pljevaljski i zagrebački to se nesumnjivo utvrđuje pomoću vodenih znakova. Za dečanski Ristić samo kaže da se nalazio »u jednoj staroj knjizi«. Solovjev kaže, da »sudeći po pravopisu, izgleda, da je to kasniji prijepis iz XVI vijeka«. Taj pravopis ne može da se uzme u obzir, jer ne pripada izvoru, već Ristiću, kako to možemo vidjeti kod citata nekih drugih starih spomenika, na pr. pomenika 1487. g. Naprotiv prosopografski podaci vode prema drugoj polovici XIV v.: bosanski babun Vlah Dobrovojević poznat je iz isprava 1354. i 1367. g.; vjerojatno njegov savremenik bio je Vlah Opanković. A i čitav oblik dečanskog teksta vrlo je sličan zagrebačkom. Da li bi se iz toga moralo zaključiti, da je u to doba, u posljednjoj četvrti XIV v., a možda baš oko 1390. god., bila ponovno pokrenuta u srpskoj crkvi akcija protiv bosanskih babuna? U sredini XIV v. bogumilski pokret ponovno je znatno ojačao po čitavom Balkanu — u Carigradu, na Atosu, u Bugarskoj. Tom su pitanju posvećeni specijalni sabori — u Carigradu 1350. i 1354. g., u Bugarskoj 1350. i 1355. g. U Srbiji državni sabor 1349. g. sankcionira u Dušanovu zakoniku stroge odredbe protiv jeretika, pa i protiv »svake babunske riječi«, za koju vlastelin plaća globu od 100 perpera, a sebar — 12 perpera i kaznu batinama. Vjerojatno je da su se te odredbe više primjenjivale na bosanskoj granici nego po ostaloj državi, i trebale su da izazivlju tim jači otpor u Bosni. Baš iz tog doba potječu značajni upiti bosanskog

³⁰ Vlah Dobrovojević prema tačnoj identifikaciji Šidakovoj poznat je iz isprava od g. 1354. i 1367. Vjerojatno je njegov savremenik bio Vlah Opanković. Vidi Šidak, *Današnje stanje...* (Hist. zbornik, VII, str. 133). Na istu je identifikaciju upozorio i Đ. Radojičić, *Jedan bogumil kod Srba iz osme decenije XIV veka* (»Republika«, Beograd br. 399 od 23. VI. 1953.).

³¹ Solovjev, *Gost Radin i njegov testament* (Pregled II, sv. 7, str. 310—318).

³² Kniewald, *Op. cit.* 64—71.

vikara Bartola papi Grguru XI. (iz 1373. godine), odgovor pape na te upite i poseban spis o zabludama bosanskih krstjana, koji je imao da služi u inkvizitorske svrhe.³³ 1387. god. Jakov Bech izjavljivao je pred inkvizicijskim tribunalom u Turinu, da je od oko 1377. g. bio u vezama s bosanskim jereticima, a i niz drugih zapadnih katara išao je u Bosnu 1347., 1360., 1377., 1380. i 1382. g. radi primanja duhovnih pouka.³⁴ Sve to ukazuje na jaki porast bogumilstva u Bosni u tom razdoblju i dopušta pretpostavku, da je u okviru općih državnih mjera protiv jeresi, koje su se provodile u Srbiji u vezi s Dušanovim zakonodavstvom, i srpska crkva bila prinuđena da pooštri svoju akciju, vjerojatno ponovnom odredbom o redovnom održavanju »toržestva pravoslavlja« po svim eparhijama.

Sačuvani tekstovi svjedoče, da i druga i treća redakcija srpskog sinodika nisu bile popraćene dopunskim »obredima pravoslavlja« (odlukama vaseljenskih sabora nadopunjenih prokletstvima protiv bosanskih babuna). Baš Pljevaljski rukopis, gdje uz tekst sinodika Jakovljeve redakcije u dabarskoj verziji dolaze saborske odluke budimaljske verzije I. redakcije, dokazuje da dabarski tekst Jakovljeve redakcije nije imao te dodatke uz osnovni tekst sinodika. Zašto su onda ti sastavi dodani dabarskom tekstu u Pljevaljskom rukopisu? Moglo bi se pretpostaviti, da su »dopunski obredi pravoslavlja« uskoro poslije arhiep. Arsenija bili napušteni, a možda je nakon smirivanja prilika na granici i uopće prestalo održavanje »toržestva pravoslavlja« u svim eparhijama osim arhiepiskopije. Arhiep. Jakov je obnovio održavanje tog obreda u svim eparhijama, ali samo osnovnog teksta sinodika. Međutim u dabarskoj episkopiji, koja je bila najviše izložena bogumilskoj opasnosti, bilo je zadržano obavljanje obreda 5 puta na godinu, što se održalo i kasnije, barem do kraja XIV vijeka (iz kojeg doba potječe Pljevaljski rukopis).

RÉSUMÉ

La rédaction serbe du Synodikon d'orthodoxie, dont la particularité consiste dans la condamnation des bogomiles de Bosnie, ne nous est connue que par deux manuscrits — ms. de Zagreb et celui de Pljevlja — et par un fragment publié d'un manuscrit de Dečani (ms. maintenant disparu). En ces dernières années on a signalé aussi la disparition du manuscrit du monastère de la Ste Trinité près de Pljevlja, ce qui m'incite aux recherches dans la bibliothèque de ce monastère. J'ai réussi à y trouver ce manuscrit. Il fait partie d'un Recueil canonique et hagiographique qui, selon les données pa-

³³ Kniewald, 34—59.

³⁴ Kniewald, 130—132.

léographiques, s'applique au dernier quart du XVe siècle; suivant ses marques du papier on pourrait le placer entre 1380 et 1395. Le manuscrit est endommagé: il y manque quelques feuilles, mais la teneur des fragments perdus peut être reconstruite à l'aide des textes parallèles grec et bulgare.

Le texte de Pljevlja est en parenté avec le texte bulgare du ms. de Palauzov. Outre les décisions du Concile de 843 nous y trouvons encore: 1° les décisions du Concile de 920 qui proclament l'illégitimité des quatrièmes noces, et 2° les décisions des IVe, VIe et VIIe Conciles oecuméniques et du Concile de 543, concernant la condamnation des hérésies se rapportant à la question de la nature humaine dans la personne du Christ. Mais, lorsque le texte bulgare ne contient la condamnation des Bogomiles que dans le texte du Synodikon de 843, le texte de Pljevlja joint la formule de l'anathème aussi aux décisions des quatre autres Conciles mentionnés. Le texte démontre que la cérémonie de l'anathématisation des bogomiles dans l'Église serbe avait lieu non seulement à la fête annuelle de l'orthodoxie (fixé au premier dimanche de Carême), mais cinq fois au cours de l'année, notamment à toutes les fêtes consacrées à la mémoire des Conciles mentionnés.

Pour aller aux origines de la rédaction serbe du Synodikon, il faudrait probablement remonter jusqu'à l'établissement de l'archevêché serbe à Žiča en 1221, comme le suppose A. Solovjev. Cependant, les textes conservés ne fournissent aucune donnée sur ce texte primitif. Les noms des souverains, des archevêques et évêques serbes y mentionnés nous renvoient aux deux rédactions du Synodikon serbe. La première, datée du temps de l'archevêque Arsène (vers 1235), contient les décisions des cinq Conciles mentionnés. La seconde rédaction est née sous l'archevêque Jacob (1286—1292) et ne comprend que le texte relatif à la fête annuelle de l'orthodoxie. L'analyse détaillée des textes serbes conservés par rapport aux rédactions grecque et bulgare fait ressortir l'existence d'une troisième rédaction, rédigée probablement vers 1330. Les données concernant les noms des hérétiques bosniens que l'on trouve dans ces textes, nous renvoient aux dates différentes où ces noms ont été insérés dans le Synodikon serbe, mais, selon toute la probabilité, c'était juste dans la rédaction de l'archevêque Jacob, où la liste des noms des anathémisés apparut pour la première fois.

